

[maartenonline.nl](https://www.maartenonline.nl)

Toeval bestaat (maar we zijn te stom om het te zien)

10-14 minuten

Complotdenkers, gelovigen en historici slaan de plank vaak volkomen mis met hun theorieën en verklaringen. Omdat ze de rol van het toeval negeren.

Uit Maarten! 2014-5

Tussen de Russische invasie van de Krim en 17 juli moeten er honderden vliegtuigen over het land zijn gevlogen. Maar juist op het moment dat MH17 zich in de buurt van Donetsk bevond, werd er geschoten. Dat was botte, vreselijke pech voor de inzittenden van het vliegtuig. Ze werden het slachtoffer van een stomtoevallige samenloop van omstandigheden.

Bij zo'n incident als dat van MH17 zijn er altijd complottypes die op de proppen komen met de waanzinnigste verklaringen. Ze zeggen dat de schutters handelden in opdracht van Israël, om de aandacht af te leiden van de ellende in de Gazastrook. Of dat westerse soldaten hebben geschoten om een oorlog met Rusland te provoceren; dat soort onzin.

U bent natuurlijk veel te verstandig om dergelijke kolder te geloven. Maar de alomtegenwoordigheid van complottheorieën illustreert de grote menselijke behoefte aan sluitende verklaringen: aan samenhangende verhalen waarin alles een duidelijke oorzaak

heeft, en het liefst ook een doel. Die behoefte hebben we allemaal, en historici en journalisten voorzien erin.

We zijn collectief blind voor de grote rol die toeval speelt in ons dagelijks leven. En dan bedoel ik in de eerste plaats toeval als het tegengestelde van intentie: de uitkomst van toevallige samenlopen van omstandigheden, die anders uitpakken dan alle betrokkenen hadden gewild. Dat soort toeval is alomtegenwoordig, maar we lijken het niet te willen zien. Daardoor schrijven we veel meer dan gerechtvaardigd is toe aan onze intenties.

Premier

Dat geldt vooral voor succes. Neem het voorbeeld van de Engelse politicus Harold Wilson. Als jongetje van tien jaar bezocht hij met zijn vader Downing Street 10 en verzuchtte hij dat hij later graag premier zou worden. Na bijna veertig jaar was het zover: Wilson werd in 1964 de eerste minister van Groot-Brittannië. Achteraf is het verleidelijk om te zeggen dat Wilson in een rechte lijn op het premierschap af is gegaan en dat hij dankzij die doelgerichtheid op die hoge positie terechtkwam.

(Klein toeval kan immense gevolgen hebben

Maar hoeveel jongetjes willen er geen premier worden? De levens van succesvolle personen hangen vaak aan elkaar van toevalligheden. Ze waren op het juiste moment op de juiste plek en kenden net de juiste mensen.

De mazzel van Hitler

Nu maakt het in de praktijk niet zo heel veel uit wie de premier is, zolang hij geen al te stomme dingen doet. Maar in andere gevallen

kan klein toeval immense gevolgen hebben. Denk aan de mislukte moordaanslag op Hitler door Claus von Stauffenberg en Werner von Haeften. Zij hadden twee bommen meegesmokkeld naar een bijeenkomst met hoge nazi's, op 20 juli 1944. De bommen zaten in een aktetas, en het plan was om ze in een wc scherp te stellen. Maar dat lukte niet, en daarom verwijderden ze er een. Achteraf gezien was dat onverstandig, want als de eerste bom was ontploft, was ook de niet-scherpgestelde bom geëxplodeerd en dan was de aanslag wellicht geslaagd.

Stauffenberg ging met de tas de barak in waar Hitler zich bevond, zette die op de grond en maakte zich uit de voeten. Daarna werd de tas toevallig verplaatst waardoor hij aan de andere kant van een solide eiken tafelpoot terechtkwam dan waar Hitler stond.

Bovendien was de vergadering toevallig in een houten barak. Door de explosie werd het dak van de lichte constructie geblazen, waardoor de overige schade beperkt bleef. Als het een betonnen bunker was geweest, had niemand het overleefd. Nu stierven er 'slechts' vier officieren, knapten Hitlers trommelvliezen en hing zijn broek aan flarden.

Als een paar toevallige factoren anders waren geweest, was Hitler dus bijna een jaar eerder om het leven gekomen en was de oorlog waarschijnlijk ook eerder afgelopen. Dat had heel veel levens geschied.

Hitler zelf dacht dat er geen sprake was van toeval. Zoals veel mensen met mazzel geloofde hij dat er een diepere oorzaak ten grondslag lag aan de pech van Stauffenberg, en dat God plannen met hem had.

Gelovigen hebben niets met het toeval; zij zien in alles de hand van

de Schepper. Maar ook ongelovigen verzinnen altijd logisch klinkende verhalen om toevallige gebeurtenissen te verklaren.

Frans Ferdinand

Dertig jaar voordat Stauffenberg zo'n pech had, slaagde een andere aanslag op onwaarschijnlijke wijze wél. En ook toen had de uitkomst immense gevolgen. Ik heb het over de moord op Frans Ferdinand van Oostenrijk in Sarajevo. Die aanslag zette een reeks gebeurtenissen in gang die uitmondde in de Eerste Wereldoorlog.

Op 28 juni 1914 maakten aartshertog Frans Ferdinand en zijn vrouw een tocht door de stad, waarvan de route vooraf precies bekend was gemaakt – een tamelijk stompzinnige beslissing, want het was al jaren onrustig op de Balkan en een aanslag viel te verwachten. Langs de route stond een aantal samenzweerders en een van hen slaagde erin een bom tegen de auto van Frans Ferdinand te gooien. Die ketste af, en ontplofte onder de volgauto. Daarin zaten adjudanten van Frans Ferdinand, die zo ernstig gewond raakten dat ze naar het ziekenhuis moesten.

(De Eerste Wereldoorlog begon met een reeks toevalligheden

De stoet reed snel naar het stadhuis voor overleg. Iedereen met enig verstand zou de tour hebben afgeblazen, omdat de kans op meer samenzweerders groot was, maar Frans Ferdinand besloot verder te gaan. Wel wilde hij eerst naar zijn adjudanten in het ziekenhuis. Dat werd toevallig niet verteld aan zijn chauffeur, die, eenmaal weer onderweg, per abuis de Franz-Joseph Strasse insloeg. Hij moest keren en zo belandde de auto recht voor de neus van samenzweerder Gavrilo Princip, die al die tijd had staan wachten. Princip moet hoogst verwonderd zijn geweest dat de auto

precies daar tot stilstand kwam. Hij ging op de treeplank staan en schoot Frans Ferdinand en zijn vrouw dood.

Uitkomstbias

Stel dat het bezoek volgens het boekje was verlopen en de aanslag was mislukt; zou de Eerste Wereldoorlog dan zijn losgebarsten? Historici zeggen van wel: de internationale spanningen waren volgens hen zo hoog opgelopen dat ongetwijfeld een andere aanleiding de vlam in de pan had doen slaan.

Ik ben daar allerminst van overtuigd, en ik vermoed dat hier sprake is van uitkomstbias. Daniel Kahneman gebruikt dat woord in zijn boek *Ons feilbare denken* om duidelijk te maken dat we geneigd zijn gebeurtenissen achteraf als onvermijdelijk te zien. Zeker bij grote drama's kunnen we ons vaak moeilijk voorstellen dat het anders had kunnen lopen. En zoals altijd gaan mensen dan op zoek naar diepere oorzaken. Historici discussiëren nu al een eeuw over de vraag waarom de Grote Oorlog móést uitbreken. Maar ik denk dus dat de toevallige samenloop van omstandigheden in Sarajevo een grote rol heeft gespeeld. Ik kan het niet bewijzen – maar dat geldt ook voor de stelling dat de oorlog onvermijdelijk was.

Ebola

Aan het begin van dit verhaal had ik het over toeval als een onbedoelde en onvoorziene uitkomst van menselijke handelen. Inmiddels zijn we aangekomen bij een ander soort toeval: het tegengestelde van noodzakelijkheid. In die betekenis is toeval iets dat ook anders had kunnen lopen. Heel veel gebeurtenissen uit ons dagelijks leven zijn toeval in deze zin van het woord. Dat mij ooit, in

de jaren tachtig, werd gevraagd om op tv commentaar te leveren op de Amerikaanse verkiezingen, kwam doordat ik een programmamaker kende. Daar zijn al mijn andere media-optredens uit voortgekomen.

Het drama met de MH17 was toeval in de zin dat het door niemand zo bedoeld was, maar ook in de tweede betekenis van het woord. De huidige ebolaepidemie is ook een voorbeeld van toeval in deze tweede zin. Er liggen allerlei structurele oorzaken aan ten grondslag, zoals gebrekkige gezondheidszorg. Maar de eerste infecties waren gewoon pech.

Boeren

De vraag is of er ook gebeurtenissen bestaan waarbij het toeval niet zo belangrijk is. Daarvoor moeten we kijken naar grootschalige, langdurige ontwikkelingen. Het helderste voorbeeld is volgens mij de agrarische revolutie. Tot ongeveer 14.000 à 15.000 jaar geleden leefde de hele mensheid als jager en verzamelaar. Maar toen ontdekten inwoners van het huidige Syrië, Irak, Israël en Libanon dat ze zaden konden planten en voedsel konden verbouwen. In de millennia die volgden, gingen steeds meer jagers over op het boerenbestaan.

Dat was geen vanzelfsprekende keuze, want vroege boeren hadden een minder aangenaam leven dan hun tijdgenoten die op jacht gingen. Skeletten uit die tijd laten zien dat jagers toen ongeveer even groot waren als wij, en goed gevoed. Maar de eerste landbouwers waren kleiner en hun botten hadden slijtplekken van het zware werk op het land.

Het had dus ook anders kunnen lopen: de vroege boeren hadden ook hun conclusies kunnen trekken en weer jager kunnen worden.

Daar komt bij dat de eerste boeren erg afhankelijk waren van de natuurlijke omstandigheden. Volgens wetenschapper Jared Diamond leefden de eerste boeren in streken waar de materiële omstandigheden ideaal waren. Er groeiden de juiste eetbare planten en er leefden wilde schapen, en geiten, die zich relatief eenvoudig lieten domesticeren. Als het klimaat en de fauna anders waren geweest, waren de inwoners misschien jagers gebleven.

4 NUMMERS VOOR MAAR €29,95

Ontvang 4 nummers Maarten! met gratis boek De Draagbare van Rossem t.w.v. €20,-

Maar de agrarische revolutie vond niet alleen plaats in het Midden-Oosten. In China deed zich ongeveer 2000 jaar later dezelfde ontwikkeling voor, onafhankelijk van de eerste keer, en iets later werd de landbouw uitgevonden in Nieuw-Guinea. In Centraal-Amerika verbouwden Maya's ongeveer 5000 jaar geleden voor het eerst voedsel en daarna ontstond de landbouw nogmaals, in zowel Noord- als Zuid-Amerika. Daarom denk ik dat de landbouwrevolutie geen toeval was. De geografische en biologische kenmerken van de aarde, samen met de menselijke intelligentie, maken zo'n revolutie heel waarschijnlijk. Ook als het klimaat in het Midden-

Oosten 15.000 jaar geleden anders was geweest, was de wereldbevolking ooit op de landbouw overgegaan.

Stoommachine

Maar hoe zat het met die andere grote cesuur in de menselijke geschiedenis? Was de Industriële Revolutie toeval of min of meer onvermijdelijk?

De industrialisering begon in Engeland, en was afhankelijk van toevallige factoren, zoals de steenkool die daar werd gevonden. De Romeinen, de Chinezen, de Maya's en de Inca's zijn er niet mee gekomen, ook al stonden hun culturen intellectueel op hoog niveau.

Dus misschien was de industrialisatie minder vanzelfsprekend dan de overgang naar de landbouw. We zullen het nooit zeker weten, want een tweede Industriële Revolutie komt er niet. De stoommachine en zijn opvolgers zijn al over de hele wereld verspreid, dus niemand kan opnieuw dezelfde uitvinding doen.

Uit Maarten! 2014-5

Heeft u altijd al eens een geschiedeniscollege van Maarten van Rossem willen meemaken? Dat kan! Dit jaar geeft Maarten van Rossem drie colleges over de negentiende eeuw. [Klik hier](#) voor de data en tickets.